

Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais

Antrasis pasaulinis karas ir po jo vykę valstybinių sienų pakitimai paliko tūkstančius žmonių arba be valstybės, arba už pakitusių savo valstybės ribų. Taip pirmiausia atsitiko Lietuvos ir Lenkijos gyventojams. Okupacijos ir teritorijų perdalijimai buvo pagrindinės prasidėjusių tautinių pokyčių priežastys.

Kiekviena šalis dabar įvairiai skaičiuoja bazinį gyventojų skaičių. Pirmuosius Rytų Lietuvos gyventojų sudėties pokyčius sukėlė sovietinės represijos 1939–1941 m., nors dėl to tautinė gyventojų sudėtis iš esmės nepasikeitė. 1942 m. gegužės 27 d. vokiečių atlikto gyventojų surašymo (tiksliau – darbo jėgos surašymo) duomenimis, Rytų Lietuvoje (Lenkijos valdytoje teritorijoje iki Antrojo pasaulinio karo) buvo 570 300 žm., iš jų 245 300 lenkų (mažiausiai ketvirtadaliu lenkų skaičius buvo sumažintas arba dalis lenkų užsirašė lietuviais). Didžiausius pokyčius nulėmė vokiečių okupacinės valdžios vykdyta genocido (daugiausia žydų atžvilgiu) ir teroro bei prievartinių mobilizacijų politika (daugiausia lenkų, rusų, mažiau – lietuvių atžvilgiu).

Net karo metu vykę administracinės priklausomybės pokyčiai turėjo įtakos tautiniams-kultūriniams pokyčiams. Pavyzdžiui, 1941 m. spalio 1 d.–1942 m. sausio 15 d. Šalčininkų ir Dieveniškų valsčiai priskirti Baltarusijos generalinei sričiai, paskui vėl tapo Vilniaus apskrities dalimi. 1942 m. balandžio 1 d. prie Lietuvos generalinės srities buvo prijungtos Svyrių ir Ašmenos apskritys ir dar keli valsčiai (Benekainių, Vidžių), sudaryta nauja

Eišiškių apskritis. Pastarojoje 1942 m. surašymo duomenimis gyveno 61 tūkst. gyventojų, iš jų lietuviais užsirašė 47 proc., lenkais – 45 proc. ir baltarusiais – apie 7 proc.

Lietuvos generalinės srities švietimo valdyba išsaugojo švietimo sistemos autonomiją iki 1943 m. pavasario. Lietuviškose mokyklose vokiečių kalbos mokymas buvo nustumtas į 5 klasę, o pradžios mokyklose lenkų dėstomąja kalba vaikai jau pirmame skyriuje buvo mokomi ir lietuvių, ir vokiečių kalbų. Visoms kalboms skirtas vienodas pamokų skaičius¹. Tai sukėlė lenkų pasipriešinimą: jie atsisakė lankyti švietimo valdybai pavaldžias mokyklas. Atsirado slaptų lenkų mokyklų (daugiausia Vilniuje). Vis dėlto Rytų Lietuvoje daugėjo mokyklų. Eišiškių apskrityje 1942 m. spalio mėn. buvo 81 pradžios mokykla, o po metų – jau 102. 1943 m. atidarytos Eišiškių ir Dieveniškų progimnazijos. Bet tik lietuvių, rusų ir baltarusių vaikai galėjo įgyti vidurinę mokslą Vilniuje. Lenkams leista lankyti vien pradžios ir amatų mokyklas.

Lietuvių savivaldos pareigūnai vokiečių okupacijos sąlygomis mėgino sušvelninti germanizavimo ir kolonizavimo politikos padarinius, gelbėti žmones nuo išvežimo į Vokietiją. Tačiau tokia politika buvo siekiama pirmiausia ginti lietuvių interesus. Nors švietimo ir kultūros srityse vykdomos vokiečiams nepalankios politikos padariniai buvo akivaizdūs (daugėjo lietuviškų mokyklų, pristabdytas lietuvių germanizavimas, išsaugota aukštojo mokslo sistema), bet dėl nepalankios lietuvių savivaldos pareigūnų politikos kitų tau-

tų (pirmiausia lenkų) atžvilgiu daugelis lenkų juos vertino kaip vokiečių parankinius, kolaborantus. Tokio reiškimo priežastys sietinos su lietuvių ir lenkų priešprieša tarpukariu, skirtingais požiūriais į okupantus ir pan., bet praktiškai tai pirmiausia išryškėjo kultūros ir švietimo srityse.

1943 m. vokiečiams sugriežtinus savo politiką Lietuvoje, represavus nepatikimus lietuvių savivaldos pareigūnus, uždarius aukštąsias mokyklas, į Rytų Lietuvą policinėms funkcijoms vykdyti buvo atsiųsti su vietos gyventojais nieko bendra neturintys latvių ir estų policijos batalionai, Rusijos išsivadavimo armijos kareiviai (vlasovininkai). Suaktyvėjusi Armija krajo (AK) suvaidino teigiamą vaidmenį apsaugant lenkus nuo vokiečių ir sovietinių partizanų teroro, neatsakingų lietuvių savivaldos pareigūnų ir lietuvių policininkų veiksmų. 1943 m. pabaigoje pradėta išstumti lietuviškąją administraciją, paralyžiuotas lietuviškų pradžios mokyklų tinklas. 1944 m. pavasarį Vilniaus apygardoje trūko net 611 mokytojų². Lietuvių ir lenkų konfrontacija buvo užprogramuota. 1944 m. pradžioje beveik tuo pat metu vyko dvi karinės mobilizacijos – į AK (nuo sausio mėn.) ir į Vietinę rinktinę (vasario mėn.). 1944 m. kovo–birželio mėn. vykusios dviejų karinių jėgų konfrontacija pakenkė abiejų tautų santykiams. Ne tiek ginkluoti susirėmimai, kiek teroro akcijos prieš savivaldos pareigūnus ir civilius gyventojus, iš vienos pusės, ir AK rėmėjų ar paprastų lenkų žudynės, iš kitos pusės, komplikavo abiejų tautų santykius.

Prasidėjusi sovietinė Lietuvos reokupacija atnešė Rytų Lietuvai naujų demografinių nuostolių. 1945–1947 m. vyko lenkų ir kitų Lenkijos piliečių repatriacija į Lenkiją, kurios metu, lietuvių duomenimis, repatrijavo 171 158 asmenys: 168 822 lenkai, 2284 žydai ir 52 kitų tautybių asmenys³. Jiems slapta buvo apribotos teisės (nors ir deklaruojamos stalininėje konstitucijoje) – 1945 m. lapkričio 11 d. VKP(b) CK Lietuvos biuras

svarstė klausimą dėl kai kurių Lietuvos SSR gyventojų grupių neįtraukimo į rinkėjų sąrašus. Nutarta išbraukti visas užregistruotas partizanų, nužudytų ir suimtų žmonių šeimas, nacių okupacijos metais politinėse struktūrose dirbusius asmenis ir jų šeimų narius, pasiturinčius valstiečius („buožes“), netekusius dalies ar visos žemės (dėl sovietinės „žemės reformos“), vokiečių tautybės asmenis ir jų šeimas bei užsirašiusiųjų repatrijuoti į Lenkiją šeimas. Iš viso nuo rinkimų buvo nušalinta apie 300 tūkst. žmonių⁴. VKP(b) CK patvirtinus Michailo Suslovo parengtą nutarimą, Antanas Sniečkus ir LSSR AT Prezidiumo sekretorius Stasys Pupeikis nurodė neįrašyti į rinkimų sąrašus antisovietiška nusiteikusių Lietuvos gyventojų.

Stalino kuriamos valstybės modelis buvo galinga komunistinė valstybė, kurioje tautoms vadovauja „didžioji rusų tauta“. Reikalavimas nacionalinėse respublikose privalomai mokytis rusų kalbos po karo buvo įdiegtas į Lietuvos švietimo sistemą⁵. Lietuvoje rusinimas vyko pasitelkiant administraciją, mokslo, švietimo ir kultūros įstaigas bei prievartinę tarnybą ginkluotosiose pajėgose. Buvo siekiama, kad rusų kalba taptų antrąja gimtąja kalba.

Pokario metais iš SSRS į Lietuvą atvyko apie 130 tūkst. žmonių, daugiausia rusakalbių. Ypač aktyviai rusinimo politika buvo vykdoma daugiataučiam Lietuvos pietryčių regione, Vilniaus ir Klaipėdos miestuose. Nuo 1950 m. lenkų bendrojo lavinimo mokyklose pradėta dėstyti rusų kalbą. Kad Lietuva yra rusinama, slaptuose partiniuose posėdžiuose ar susirinkimuose pripažindavo Justas Paleckis ir Mečislovas Gedvilas. Lietuvoje sparčiai vykusį rusinimo procesą nutraukė nauja politinė konjunktūra, susiklosčiusi 1953 m.

Po 10 metų rusinimo didelė dalis visuomenės turėjo susitaikyti su tuo, kad įstaigų kanceliarine kalba tapo rusų kalba, visi vieši užrašai buvo tik rusiški, miestų centrinės gatvės ir aikštės pervadintos rusų kultūros ir istorijos veikėjų vardais ir pan.

LKP(b) ir LSSR vyriausybės nutarimais buvo sunaikinti Vilniuje nuo seno veikiantys tautinių bendrijų kultūros židiniai; tai skaudžiai palietė tų bendrijų narių tautinę savimonę. Po VKP(b) CK 1950 m. spalio 16 d. nutarimo „Dėl priemonių gerinti darbą su Lietuvos TSR gyventojais lenkais“ 1951–1953 m. lietuviškos mokyklos Rytų Lietuvoje paverstos lenkiškomis (5 septynmetės ir 7 pradinės mokyklos). Lietuvių vaikai turėjo lankyti mokyklas lenkų dėstomąja kalba ir ten, kur lietuvių kalba pamokos vyko 1920–1939 m. Chruščiovinio atšilimo laikotarpiu 1956 m. grupė lietuvių inteligentų dėl tokios padėties kreipėsi į sovietinius vadovus, bet ji tai nebuvo reaguota. Beje, vėliau kai kurios lenkiškomis paverstos mokyklos buvo verčiamos rusiškoms mokyklomis.

Viena svarbiausių lietuvių tautos dvasinės opozicijos jėgų buvo Katalikų Bažnyčia. Turėdama didelę tikinčiųjų paramą ji darė nemažą poveikį Lietuvos visuomenės gyvenimui. Komunistų valdžia siekė išstumti Bažnyčią iš visuomenės gyvenimo, nepripažino jokios Vatikano iniciatyvos Bažnyčios valdymo ir hierarchijos klausimais. Dėl stipraus pasipriešinimo sovietiniam režimui (iš esmės Bažnyčia tam pritarė) komunistinė valdžia prieš dvasininkus ir tikinčiuosius griebėsi brutalių prievartos: 1944–1946 m. buvo suimti 103 kunigai, nacionalizuotas Bažnyčios turtas, uždraustas tikybos dėstymas mokyklose ir grupinis vaikų katekizavimas. 1948 m. prasidėjo bažnyčių uždarymo kampanija ir prievartinė registracija. 1949 m. spalio 6 d. LKP(b) CK vadovybės iniciatyva, o formaliai LSSR MT nutarimu buvo uždaryta Vilniaus arkikatedra. 1949 m. liepos mėn. Vatikanas paskelbė šv. Oficijos dekretą, atskiriantį nuo Bažnyčios komunistus ir juos remiančius katalikus. Tik apie 1950 m. bažnyčių uždarinėjimo kampanija pradėjo silpti. Kunigai, siekdami išsaugoti Bažnyčią, nusileido valdžios reikalavimams ir ėmė registruotis. 1950 m.

kovo 22 d. LKP(b) CK biuras apibendrindamas savo veiklą pažymėjo, kad „patys pasinaikino 42 vienuolynai“ (katalikų), maldos namų tinklas sumažėjo 12 proc., klierikų – 64 proc., vyskupijų valdymo aparatas – 50 proc.⁶ 1944–1953 m. dėl komunistų partijos ir represinių struktūrų diskriminacinės ir nusikaltamos politikos buvo suimti ir įkalinti arba ištremti 362 kunigai ir 4 vyskupai, uždaryti visi vienuolynai (paleista apie 14 tūkst. vienuolių, tarp kurių buvo daug lenkų) ir apie 130 bažnyčių, nacionalizuotas visas bažnyčių ir vienuolynų turtas, palikta tik viena kunigų seminarija, uždraustas tikybos mokymas ir kt.

Visa sovietinė tautinė-kultūrinė politika ryškiausiai atsispindėjo Rytų Lietuvoje. Jau vykstant lenkų repatriacijos procesui, 1946 m. Stalinas nereagavo į sovietinės Lietuvos vadovų prašymą perkelti žmones iš kitų Lietuvos vietovių į Rytų Lietuvą, kur stovėjo tušti net 8 tūkst. ūkių. Čia kėlėsi žmonės iš kitų SSRS respublikų (tarp jų daug baltarusių). Daugelis jų, užaugusių SSRS kolūkinės žemdirbystės sąlygomis, buvo atpratę nuo šeimininkiško požiūrio į žemę. Tad per kelerius metus daug tokių atvykėlių nugyvenę sodybas važiavo į Vilnių ir kitus miestus. Demografinė politika buvo priderinta prie stalininės „internacionalinės“ bei „kolektyvizacijos“ politikos. Todėl 1951–1953 m. gyventojai buvo perkeliama iš Pietryčių Lietuvos (Šalčininkų krašto) į kitas Lietuvos apskritis. Pirmiausia stengtasi iškelti į kolūkius neįstojusius valstiečius; 1952 m. Pietryčių Lietuvoje jų dar buvo tūkstančiai⁷.

Paskutinis didelis gyventojų sudėties pokytis (nagrinėjamu laikotarpiu) vyko 1956–1959 m. Pagal SSRS ir Lenkijos vyriausybės 1957 m. kovo 25 d. susitarimą „Dėl tolesnės lenkų tautybės asmenų repatriacijos terminų ir tvarkos“ iš Lietuvos į Lenkiją išvyko 48 352 žm. (tarp jų buvo ir 518 lietuvių, 3336 žydai, 422 baltarusiai, 329 rusai ir 66 asmenys, nenurodę savo tautybės)⁸. Daug

lenkų pasisakė už repatriaciją, bet buvo skleidžiami gandai apie numatomą Rytų Lietuvos perdavimą Lenkijai ir tai nežymiai veikė repatriacijos procesą. 97 proc. norinčiųjų išvykti išvyko. Tačiau Rytų Lietuvoje lenkų skaičius nedaug tepakito, nes repatriacijos metu į Vilnių ir kaimyninius rajonus atsikėlė daug lenkų iš Baltarusijos. 1959 m. surašymo duomenimis, Vilniaus mieste buvo 47 200, o Eišiškių, Nemenčinės, Šalčininkų ir Vilniaus rajonuose – 113 400 lenkų. 1939–1958 m. Rytų

Lietuva prarado apie pusę gyventojų (visa Lietuva prarado apie trečdalį gyventojų).

Didžiuliai gyventojų nuostoliai, migraciniai srautai ir rusinimo politika nulėmė Rytų Lietuvoje pagrindinius tautinius-kultūrinius pokyčius XX a. antroje pusėje: sumažėjo lietuvių židinių, rusinimo ir sovietizavimo politika smarkiai paveikė Vilnijos gyventojų mentalitetą, tačiau kai kurios tradicinės, daugiausia su katalikybe susijusios vertybės buvo išlaikytos.

Nuorodos

¹ S. Buchaveckas, *Šalčios žemė*, Vilnius, 1992, p. 144, 146.

² Ibid., p. 156.

³ N. Kairiūkštytė, „1956–1959 m. repatriacija iš Lietuvos sovietų socialistinės respublikos į Lenkijos Liaudies Respubliką“, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1996, p. 274–275.

⁴ VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M. Suslovo ir LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. lapkričio 12 d. raštas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui „Dėl kai kurių LTSR gyventojų grupių neįtraukimo į rinkėjų sąrašus“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 190, b. 3, l. 128–129. Plg.

V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*, Vilnius, 2003 (rankraštis), p. 79.

⁵ VKP(b) CK ir SSRS LKT 1938 m. kovo 13 d. nutarimas „Dėl privalomo rusų kalbos mokymosi nacionalinėse respublikose ir srityse“, Rusijos naujausios istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centras (RNIDSTC), f. n 17, ap. 3, b. 998; plg. V. Tininis, op. cit., p. 83.

⁶ Ištraukos iš LKP(b) CK 1950 m. kovo mėn. pažymos „Apie LKP(b) CK biuro 1948 m. liepos 9 d. nutarimo „Dėl partinių organizacijų uždavinių demaskuojant priešišką reakcinės katalikų dvasininkijos veiklą“ vykdymą“, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 7, l. 85, 87–88.

⁷ S. Buchaveckas, op. cit., p. 167.

⁸ N. Kairiūkštytė, op. cit., p. 286–288.